

Grzegorz Berendt
Uniwersytet Gdański, Muzeum II Wojny Światowej
ORCID 0000-0001-6364-2199

JESIEŃ PŁONĄCYCH SYNAGOG – JEDNO Z NASTĘPSTW AGRESJI NIEMIEC NA POLSKĘ W 1939 ROKU

Żydzi jako wspólnota przetrwali prawie dwa tysiące lat poza Palestyną dzięki swojej religii monoteistycznej. Gdy Rzymianie wypędzili ich z tamtej ziemi po stłumieniu powstania Bar Kochby w 135 r. n.e., wyznawcy judaizmu jednoczyli się wokół kultu religijnego i ksiąg, skąd czerpali wiedzę na temat swojej przeszłości i wskazówki dotyczące zasad, których mieli obowiązek przestrzegać. Ludzi przenoszących wiedzę o Bogu, znających wymagane prawem religijnym rytuały otaczano przez wiele stuleci szacunkiem i ochroną. Zdarzało się jednak, zwłaszcza w małych skupiskach żydowskich, że nie było osób niejako zawodowo zajmujących się pielęgnowaniem kultu religijnego, w takim wypadku praktyka religijna dopuszczała jednak pełnoprawne funkcjonowanie gminy żydowskiej¹. Natomiast warunkiem *sine qua non* utrzymania gminy była przynależność do niej co najmniej 10 osób płci męskiej, które miały za sobą obrzęd bar micwy, czyli przyjęcia do wspólnoty na pełnoprawnych zasadach. Modlitewne zgromadzenie takich osób nazywano *knesija*. Mogło się ono zebrać w jakimkolwiek miejscu. Domem zgromadzenia, *beit kneset*,

¹ B. Mark, *Di geszichte fun jidn in Pojln*, Warsze 1957, s. 163–243.

nazywali jednak tylko miejsca specjalnie przeznaczone do odprawiania najważniejszych rytuałów judaizmu. Grecy zaś budynki te nazwali synagogami i w ten sposób w językach europejskich zakorzenił się grecki termin, a nie jego hebrajski odpowiednik.

Ambicją każdej lokalnej wspólnoty żydowskiej było zbudowanie synagogi, której wielkość, sposób wykonania i bogactwo wyposażenia odzwierciedlałyby zamożność fundatorów.

Przed upadkiem Rzeczypospolitej w XVIII w. na jej terenie funkcjonowała największa w świecie społeczność żydowska. Od XIV w. była ona, wolą kolejnych władców polskich, chroniona przez urzędników państwowych². Już przywilej księcia wielkopolskiego z 1264 r. gwarantował Żydom opiekę ze strony państwa nad ich domami modlitwy. Chrześcijańskie elity feudalne nie tylko zapewniały przez setki lat protekcję, ale również zdarzało się, że rodziny magnackie wspierały finansowo budowę synagog i mniejszych domów modlitwy. Niezmienne uznawanie przez teologów chrześcijańskich doniosłej roli przypisanej Żydom przez Boga w dziele zbawienia sprawiało, że w Europie nie pojawiły się plan i praktyka eksterminacji Żydów. Dopóki to władcy chrześcijańscy decydowali o losie poddanych żydowskich, dopóty ci byli tolerowani. A aktów ekspulsji, do jakich doszło w średniowieczu w wielu krajach naszego kontynentu, nie można stawiać na równi z tragedią, która stała się udziałem Żydów w latach 1939–1945.

Po okresie zaborów i zawieruchy wojennej granice niepodległej Polski kształtowały się kilka lat – 1918–1922. Na jej obszarze funkcjonowało 81 dużych i 737 małych żydowskich gmin religijnych³. Większość z nich dysponowała jedną synagogą i dodatkowo kilkoma domami modlitwy, ale oprócz małych wspólnot były też liczne – jak te w Warszawie i Łodzi, gdzie w przededniu Zagłady istniało odpowiednio 440 i 250 żydowskich domów modlitwy. W całej Rzeczypospolitej było ich kilka tysięcy. Służyły one wspólnocie, która nadal była najliczniejsza w Europie, chociaż już nie w świecie⁴. Wraz z inwazją III Rzeszy na Polskę całe społeczeństwo polskie stało się ofiarą bezprecedensowego w skali i przejawach okrucieństwa ataku. Uderzenie, które spadło na Żydów, było jednak najsilniejsze

² *Ibidem*, s. 246.

³ *Polski słownik judaistyczny. Dzieje – kultura – religia – ludzie*, t. 1, oprac. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003, s. 493.

⁴ W przededniu II wojny światowej najliczniejsza społeczność żydowska istniała w Stanach Zjednoczonych.

i przyniosło najtragiczniejsze następstwa. Ten artykuł dotyczy jednego z aspektów ówczesnego dramatu. Celem tekstu jest nakreślenie jego przyczyn i skali.

Nieco ponad 10 proc. dawnego cesarstwa niemieckiego należało od lat 1919–1922 do Rzeczypospolitej. Do 1918 r. na tym obszarze mieszkało kilkadziesiąt tysięcy Żydów. Skądinąd po podpisaniu traktatu wersalskiego tysiące z nich, nie chcąc być obywatelami polskimi, wyjechały do Rzeszy, a w niewielkiej części także do Wolnego Miasta Gdańska. Ponad milion Żydów było poddanymi Habsburgów w Galicji i znało cesarsko-królewską austro-węgierską administrację. Dla nich niemieckojęzyczny urzędnik, policjant czy żołnierz nie był nikim nowym. Z kolei około 2 mln Żydów, którzy wcześniej byli poddanymi carów rosyjskich i znaleźli się w odrodzonej Rzeczypospolitej, zetknęło się z Niemcami i Austriakami jako okupantami w latach 1914–1918. Było to doświadczenie często trudne, ale zasadniczo nie różniło się od tego, co spotykało należących do innych zbiorowości narodowych i religijnych mieszkańców terenów okupowanych. W czasie I wojny światowej okupanci niemiecko-austriaccy respektowali prawo lokalnej ludności do kultuwowania swojej religii. Nie było przyzwolenia zwierzchników politycznych i dowództwa ówczesnych wojsk okupacyjnych na profanowanie domów modlitwy, niszczenie budowli i ich wyposażenia. Jeżeli dochodziło do uszkodzeń lub zniszczeń synagog, wynikało to z dynamiki działań zbrojnych, a nie z uprzedzeń antyjudajstycznych. Żydzi nadal byli chronieni jako wspólnota przez przedstawicieli starego reżimu, w dużej części spadkobierców dawnych elit feudalnych. Na terenie okupowanego Królestwa Polskiego i Cesarstwa Rosyjskiego w wielu miejscach doszło nawet do podniesienia statusu Żydów w instytucjach publicznych – reprezentanci społeczności żydowskiej albo po raz pierwszy weszli w skład ciał przedstawicielskich ludności, albo istotnie zwiększono ich odsetek. Działo się tak, gdyż Niemcy i Austriacy, zabiegając o poparcie Żydów, godzili się na to, by mieli oni proporcjonalną do swej liczby reprezentację w cywilnych komitetach miejskich powoływanych w celu reprezentowania miejscowej ludności w kontaktach z wojskową administracją okupacyjną⁵.

⁵ Szef wywiadu armii niemieckiej z okresu I wojny światowej polecał werbowanie Żydów jako cennej agentury, ludzi dysponujących informacjami użytecznymi z wojskowego punktu widzenia (S. Lewicki, *Canaris w Madrycie*, Warszawa 1989, s. 15). Na temat polityki niemieckiej wobec Żydów na okupowanych terenach państwa carów w latach I wojny światowej zob.: E. Zechlin, *Die deutsche Politik und die Juden im Ersten Weltkrieg*, Göttingen 1969, s. 121; J. Nalewajko-Kulikow, *Die jiddische Schule der Erwachsenen: Warsaw Yiddish Press and German-Jewish Contacts in 1915–18*, „Acta Poloniae Historica” 2016, s. 91–92.

Opisana powyżej taktyka równoprawnego traktowania Żydów nie pojawiła się natomiast w działaniach niemieckich władz okupacyjnych, kiedy Wehrmacht oraz nazistowskie oddziały specjalnego przeznaczenia przekroczyły granicę z Polską 1 września 1939 r. Dlaczego? Głównym powodem były poglądy Adolfa Hitlera i jego najbliższych współpracowników na judaizm i chrześcijaństwo. Obie religie zostały uznane za szkodliwe dla niemieckiej wspólnoty narodowej. Judaizm miał jak najszybciej całkowicie zniknąć z przestrzeni kontrolowanej przez III Rzeszę. Według narodowych socjalistów, Żydów cechowały płytkość i jałowość, brak zdolności do głębszych przeżyć. Byli wytworem pustyni i dlatego nie mieli nic wartościowego do zaoferowania ludom północy, przede wszystkim Germanom. Meandry rozumowania nazistowskiego prowadziły do stwierdzenia, że Jezus Chrystus nie urodził się z żydowskiej matki. Miejsce tradycyjnych Kościołów chrześcijańskich miał zająć Kościół Niemieckich Chrześcijan (Deutsche Christen). Natomiast przyjęto, że wpojenie Niemcom chrześcijanom nowego systemu wierzeń quasi-religijnych zajmie więcej czasu i będzie wymagało zastosowania innych metod niż te przewidziane dla Żydów. Dopóki geopolityczne cele Adolfa Hitlera nie zostały zrealizowane w postaci mocarstwa nazywanego przez planistów Wielkogermańską Rzeszą Narodu Niemieckiego (Das Großgermanische Reich deutscher Nation), dopóty Niemcy chrześcijanie mieli być w swojej masie tolerowani. Represjonowano głównie tych z nich, którzy otwarcie wyrażali niechęć wobec nazizmu. Jeśli zaś chodzi o Żydów, to wszelkie ślady po nich miały jak najszybciej zniknąć z przestrzeni publicznej. W Rzeszy planowano pozostawić tylko wybrane relikty kultury żydowskiej w celu wykorzystania ich do przyszłych badań nad zagadnieniem wpływu Żydów na dzieje Europy, w tym Niemiec. Tak radykalne podejście wynikało z postępującej od lat siedemdziesiątych XIX w. ewolucji niemieckiej myśli nacjonalistycznej. Poglądy antyjudaistyczne wykorzystano jako dodatkowe uzasadnienie antysemityzmu rasistowskiego. Judaizm uznano za czynnik destrukcyjny, wręcz degenerujący chrześcijaństwo, a przez nie narody, które je przyjęły⁶.

Ideolodzy volkizmu już w drugiej połowie XIX w. zanegowali zdolność osób pochodzenia żydowskiego do pozytywnego działania na rzecz niemieckiego narodu

⁶ Ewolucję niemieckiej ideologii narodowej (volkizmu) w kierunku wersji nacechowanej silnym antysemityzmem opisał m.in. historyk idei George L. Mosse (G.L. Mosse, *Kryzys ideologii niemieckiej*, tłum. T. Evert, Warszawa 1972).

i państwa. Myślenie takie dotykało także tych, którzy w pierwszym lub kolejnym pokoleniu należeli do jednego z Kościołów chrześcijańskich. Narodowy socjalizm – krwiożercza odmiana nacjonalizmu niemieckiego – przyjął jako punkt odniesienia niezbędną do oceny, kto jest Żydem, a kto nie, przynależność danej osoby i jej przodków do żydowskiej gminy religijnej⁷. To był konkretny, do którego mógł odnieść się urzędnik i funkcjonariusz partyjny bądź państwowy. Paradoksalnie taki system pozwalał uznać za wroga zarówno wojującego ateistę narodowości żydowskiej, jak i ortodoksyjnego rabina czy chasydzkiego cadyka. A tym samym celem ataku stawały się i biura lewicowych czy liberalnych organizacji politycznych, i domy modlitwy. Skoro więc judaizm został uznany za nośnik groźnych wartości, przyjęto, że powinny przestać funkcjonować instytucje i miejsca, gdzie jego istotę zgłębiano i rozpowszechniano.

Podczas wystąpienia na Kongresie NSDAP 12 września 1938 r. Alfred Rosenberg przedstawił referat zatytułowany *Bolszewizm – wymysł i dzieło Żydów*. Zło, które przypisywał w nim Żydom, wywodził z ich wiary:

Ta charakterystyczna cecha pasożytów, które nie znając pracy twórczej, żyją krwią i sokami innych organizmów, jest specyficzną właściwością narodu żydowskiego i ma nawet swą wykładnię w przepisach jego wiary. Żydowski Talmud, który przez wieki urabiał duszę żydowską, odsłania jej jestestwo oczom powierzchownego nawet badacza. Według zasady Talmudu ten, kto chce osiąść mądrość, musi się poświęcić transakcjom finansowym. One są bowiem podstawą Tory (Starego Testamentu) i wiecznie bijącym źródłem (Baba, Batra F 173 b.). W innym miejscu Talmud wspomina o wielkim rabinie, który chodząc wśród zboża, gładził jego kłosa: „Pędźcie wyżej w górę – szeptał. – Interesa pieniężne jednak będą zawsze więcej od was warte” (Jebamoth F 63 a.).

Dalej wyjaśnia Talmud właściwy sens przykazania: „Nie kradnij”, i stwierdza, że Bóg zakazuje jedynie kradzieży ludzi jako takich (Sanhedryn 86 a). Inny przepis powiada: Kanaan zalecił cztery rzeczy swym synom: „Kochajcie się wzajemnie, miłujcie rabunek, miłujcie wyuzdanie i nigdy nie mówcie prawdy”

⁷ W pierwszym rozporządzeniu do ustawy o obywatelstwie Rzeszy czytamy w paragrafie 2: „als volljüdisch gilt ein Großelternteil ohne weiteres, wenn er der jüdischen Religionsgemeinschaft angehört hat” (*Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal*, t. 27, Nürnberg 1948, s. 214).

(Pesachim F 113). Doskonałym zakończeniem moralno-politycznego testamentu tej pasożytniczej teorii jest przepis religijny: „Jeżeli musisz koniecznie iść na wojnę, unikaj pierwszego szeregu, trzymaj się na końcu, by jak najprędzej powrócić. Siły swe połącz z tymi, którym szczęście sprzyja” (Pesachim F 113 a). Każdy, kto poznał niezmienną duszę żydowską – bo nie Talmud formował Żydów, lecz Żydzi stworzyli Talmud – łatwo stwierdzi niezmiernie destrukcyjny wpływ, jaki wywołują Żydzi swoim działaniem na polu gospodarczym, politycznym i kulturalnym. Wszystko to, co przeżyliśmy w ostatnich latach i ostatnich lat dziesiątkach, a co miało cechy kulturalnego rozkładu, gospodarczego zepsucia i politycznego kręctwa – wszystko to znajduje uzasadnienie w żydowskich przepisach wiary, nawet wtedy, gdy Żydzi mówią o swej asymilacji. Bolszewizm w ogólnym zarysie i w swoim światowym znaczeniu jest ostatnią konsekwencją ataku żydowskiego na kulturę i politykę państw europejskich⁸.

Słowa tej pseudoteologicznej analizy będącej amalgamatem antyjudajizmu i antysemityzmu rasistowskiego, padły na trzy miesiące przed pogromem nocy kryształowej, kiedy to 9/10 listopada 1938 r. nazistowskie bojówki zaatakowały siedziby żydowskich instytucji i firm należących do osób wyznania mojżeszowego oraz doszło do masowego niszczenia i demolowania żydowskich domów modlitwy. Natomiast teorie, które przedstawił Rosenberg, były głoszone już od wielu lat nie tylko przez niego, ale również przez Juliusa Streichera, Josepha Goebbelsa czy innych nazistów odpowiedzialnych za kształtowanie świadomości rodaków. Przemawiając do młodzieży 22 czerwca 1935 r., zresztą nie tylko wtedy, także przy innych okazjach, Streicher twierdził, jakoby Jezus Chrystus wskazywał Diabła jako ojca narodu żydowskiego. Propagandzista odmawiał Żydom prawa do mówienia o sobie jako o narodzie wybranym. Wskazywał, że gdy przyjmują chrzest, to czynią to tylko po to, by skuteczniej zniewalać inne narody. Propagował teorię odrębnego „Boga Żydów” (Gott der Juden), który nie jest Bogiem miłości, lecz Bogiem nienawiści. Zło miało być też istotą przekazu Talmudu. Te treści zawarto m.in. w formie wierszowanej w bogato ilustrowanej broszurze dla młodych czytelników z 1936 r., dołączonej jako dodatek do wydawanego przez Streichera

⁸ Cyt. za: „Gazeta Lwowska”, 23–24 XI 1941.

tygodnika propagandowego „Der Stürmer”⁹. Gazeta, której łamy wypełniały teksty antysemityczne, ukazywała się od 1935 r. w nakładach po 600 tys. egzemplarzy, a siłę oddziaływania zwiększało prezentowanie pisma w tysiącach gablot ustawionych w szeroko dostępnych miejscach publicznych¹⁰. Dodajmy, że wydawca, czyli Streicher, był odpowiedzialny za podpalenie synagogi w Norymberdze 10 sierpnia 1938 r. i poparł ogólnokrajowy pogrom antyżydowski z listopada tegoż roku.

Akty agresji nazistów wymierzone w żydowskie domy modlitwy nie są ukazywane w kontekście walki z religią żydowską. W zasadzie nie spotykamy tego wątku w opisach nocy kryształowej. Bojówkarze z SA dostali rozkaz podpalenia wszystkich synagog na terenie Rzeszy¹¹, ale autorzy opracowań historycznych nie zajmują się wyjaśnieniem, dlaczego właśnie te obiekty miały zniknąć całkowicie z krajobrazu niemieckiego¹². Według informacji, które napłynęły w ciągu kilkudziesięciu godzin do szefa Policji Bezpieczeństwa, podpalono 191 synagog, kolejnych 76 całkowicie zdemolowano. Ponadto podpalono 11 innego rodzaju budynków i kaplic cmentarnych należących do gmin synagogałnych, a 3 całkowicie zniszczono¹³.

Kiedy czytamy opisy działań polegających m.in. na podpalaniu synagog zlokalizowanych w gęsto zabudowanych kwartałach niemieckich miasteczek i miast, nasuwa się pytanie, co wyzwoliło tę furję. Dlaczego narażano na niebezpieczeństwo mieszkańców, wśród których statystycznie dominowali przecież nie-Żydzi, w tym naziści, i ich mienie? Prowadzi to do wniosku, że tak jak w komunizmie za przyczynę zła uznano własność środków produkcji, tak w nazizmie rdzeniem nienawiści do Żydów była wrogość do ich religii, a co za tym idzie także do instytucji będących jej nośnikami.

⁹ *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal*, t. 38, Nürnberg 1949, s. 110–114, 124, 127.

¹⁰ *Das Urteil von Nürnberg 1946*, wstęp L. Gruchmann, München 1977, s. 194, 206.

¹¹ Rozkazy wydawane dowódcom brygad SA nakładały na nich obowiązek wysadzenia i spalania wszystkich synagog na podległym im terenie tak, by nie doszło do uszkodzenia sąsiednich budynków należących do aryjczyków. Działania miały być prowadzone w ubraniach cywilnych; zob. *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal*, t. 27..., s. 487–490.

¹² H. Eschwege, *Die Synagoge in der deutschen Geschichte*, Dresden 1980, s. 171; R. Hilberg, *Zagłada Żydów europejskich*, t. 1, tłum. J. Giebułtowski, Warszawa 2014, s. 38–41; L. Poliakov, *Historia antysemityzmu*, t. 2: *Epoka nauki*, tłum. A. Rasińska-Bóbr, O. Hedemann, Kraków 2008, s. 426.

¹³ *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal*, t. 32, Nürnberg 1948, s. 2.

Moim zdaniem nawiązanie do niemieckiej nocy kryształowej jest niezbędne, to wówczas bowiem naziści przekroczyli Rubikon. Za rozwijanymi w Niemczech przez około 70 lat teoriami antysemitycznymi nie szły wcześniej skumulowane akty agresji przeciw obiektom żydowskiego kultu religijnego. Ci, którzy raz już to zrobili w listopadzie 1938 r., i to na własnej ziemi, nie mieli oporów, by nieść żagiew zniszczenia poza granice Rzeszy.

W dziejach Żydów polskich próżno szukać okresu, kiedy jakkolwiek polska władza państwowa prowadziłaby zakrojoną na szeroką skalę akcję zamykania czy wręcz niszczenia synagog i mniejszych domów modlitwy. To stało się faktem dopiero po agresji Niemiec 1 września 1939 r. Do 5 października tegoż roku Niemcy ustalili swoją władzę nad 48 proc. polskiego terytorium państwowego, zamieszkiwanym przez około 70 proc. polskich Żydów, w przybliżeniu 2,2 mln osób. Na podstawie dekretu Hitlera z 8 października 1939 r. tereny okupowane zostały podzielone na obszary o różnym statusie. Pomorze Nadwiślańskie i Wielkopolska stały się okręgami zewnętrznymi Rzeszy jako Okręg Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie (Reichsgau Danzig-Westpreussen) i Okręg Rzeszy Kraj Warty (Reichsgau Wartheland). Natomiast część północnego Mazowsza włączono do prowincji Prusy Wschodnie (Provinz Ostpreussen), a tereny polskiego Górnego Śląska do prowincji śląskiej (Provinz Schlesien). Z pozostałych obszarów utworzono Generalne Gubernatorstwo¹⁴. Około 582 tys. Żydów mieszkało przed wojną na terenach, które włączono później do Rzeszy¹⁵. Liczba ta zmniejszała się jednak sukcesywnie w wyniku ruchów migracyjnych.

Analiza sytuacji wspólnot żydowskich na obszarach wcielonych i w GG pozwala dostrzec podstawowe prawidłowości w traktowaniu Żydów oraz ich mienia, zarówno prywatnego, jak i wspólnego. Na całym terenie zajęтым przez niemieckie wojsko byli zabijani, indywidualnie i grupowo, doświadczali poniżania, przemocy fizycznej, rabunków, wypędzeń. Atakowano domy modlitwy, były to

¹⁴ Na obszarach anektowanych w przededniu wybuchu wojny żyło 10 mln 568 tys., a w GG 10 mln 610 tys. obywateli RP (H. Roos, *Geschichte der polnischen Nation 1916–1960*, Stuttgart 1961, s. 173).

¹⁵ E. Roos, *Geschichte...*, s. 178. Jak pisał historyk: „wcielono do Rzeszy w Okręgu Warty 43,9 tys. km kw. i 4,5 mln mieszkańców, w okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie 21,2 i 1,5, w okręgu górnośląskim 10,6 i 2,6, a w prowincji Prusy Wschodnie 16,2 i 1,0”. Łącznie anektowano z przedwojennych ziem polskich około 92 tys. km kw. i 9,6 mln osób (J. Deresiewicz, *Okupacja niemiecka na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy (1939–1945)*, Poznań 1950, s. XVI).

bowiem miejsca pomagające w integracji wspólnoty religijnej. Profanowano je, demolowano, podpalano, wyburzano – stosowano różne środki, nie wyłączając materiałów wybuchowych. Dążenie do usunięcia z przestrzeni publicznej synagog i bożnic wystąpiło ze szczególnym natężeniem właśnie na terenach, które wcielono do Rzeszy. Dokonałem analizy losów żydowskich budynków sakralnych w 183 znajdujących się tam miejscowościach.

Do tej pory nie opublikowano źródeł, które pokazywałyby, że istniał jeden dokument regulujący sposób postępowania z żydowskimi domami modlitwy na terenie Polski. Lektura opisów działań w poszczególnych miejscowościach prowadzi do wniosku, że zarówno w trakcie zajmowania tego obszaru, jak i w pierwszych miesiącach zarządu, czy to wojskowego, czy cywilnego, decyzje pozostawały w rękach lokalnych dowódców wojskowych, funkcjonariuszy bądź urzędników administracji niemieckiej. Jednym z najbardziej antyżydowsko nastawionych nazistów był Udo von Woysch, który we wrześniu 1939 r. dowodził Grupą Operacyjną Specjalnego Przeznaczenia skierowaną na teren województwa śląskiego, gdzie dokonała ona zbrodni na Polakach i Żydach oraz odpowiadała m.in. za spalenie synagogi w Będzinie¹⁶.

Na ogół pozostawiono w spokoju budynki dawnych synagog, które już przed wojną przestały pełnić swoje pierwotne funkcje religijne. Wobec czynnych domów modlitwy postępowano diametralnie inaczej. Na poszczególnych obszarach przyłączonych do Rzeszy między wrześniem a listopadem 1939 r. spalono od 15 do 30 proc. synagog. Podpalano budynki stojące w centrum miejscowości, podobnie jak w listopadzie 1938 r. w Niemczech, narażając na spalenie także sąsiednie zabudowania. Nie ustalono, w jakim stopniu na dynamikę tych działań miał wpływ dekret Hitlera z 7 października 1939 r., który uczynił szefa SS i policji w Rzeszy Heinricha Himmlera ogólnopaństwowym komisarzem do spraw umacniania niemczyzny (*Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums*).

Wyburzono w różny sposób, bez wcześniejszego podpalenia, około 25 proc. budynków. Łącznie zniszczono ich ponad 50 proc., głównie w latach 1939–1941. Działo się to zarówno w okresie, gdy obowiązywał zarząd wojskowy, jak i po przejściu władzy przez administrację cywilną. Wyburzenia i rozbiórki przepro-

¹⁶ A. Namysło, *Po drugiej stronie był również człowiek. Mieszkańcy przedwojennego województwa śląskiego z pomocą Żydom w okresie II wojny światowej*, Katowice–Warszawa 2021, s. 48.

wadzono bardzo często rękami Żydów, którzy nadal przebywali w rodzinnych miejscowościach.

Nie udało się ustalić losu jednej ósmej synagog i domów modlitwy. Pozostałe wykorzystywano jako magazyny, garaże, stajnie lub pozostawiono opustoszałe.

Nie jestem w stanie stwierdzić, czy naziści, nawet decydenci szczebla powiatowego lub na poziomie rejencji i prowincji, zdawali sobie sprawę, że Żydzi mogą wypełniać obowiązki religijne, nie mając synagog.

Niszczenie domów modlitwy lub ich zamykanie było jedną z wielu szykan, jakim poddawano Żydów od początku okupacji. Natomiast bez wątplenia były to działania, z którymi nie zetknęli się oni na taką skalę na przestrzeni całych dziejów swojego funkcjonowania na ziemiach polskich. Padli ich ofiarą, ponieważ jednym z komponentów antysemityzmu nazistowskiego była nienawiść do religii żydów i chrześcijan.

Tabela 1. Synagogi na terenach Polski wcielonych do Rzeszy w październiku 1939 r.

Obszar Rzeszy	Powierzchnia w km kw.	Ogólna liczba ludności w mln	Liczba Żydów w tys.	Liczba miejscowości	Synagogi spalone	Synagogi rozebrane lub wysadzone	Budynki, które przetrwały wojnę	Stan w 1945 r. nieustalony
Gdańsk-Prusy Zachodnie	21 200	1,5	8	31	9	12	5	5
Prusy Wschodnie	16 200	1	80	20	5	6	8	1
Kraj Warty	43 900	4	400	100	22	27	37	14
Górny Śląsk	10 600	2,6	80	32	13	8	10	1
Łącznie	91 900	9,1	568	183	49	53	60	21

Źródło: obliczenia własne.

Tabela 2. Synagogi na polskich terenach włączonych do Rzeszy w październiku 1939 r.

Miejscowość	Losy domów modlitwy
Okręg Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie	
Brodnica	Spalona 29 IX 1939 r., ruiny rozebrane w czasie wojny.
Bydgoszcz	Podpalona w październiku 1939 r., mury rozebrane w styczniu 1940 r.
Chełmno	Wysadzona w powietrze w 1939 r.
Chełmża	Rozebrana w czasie wojny.
Chojnice	Zniszczona jesienią 1939 r.
Fordon	Zmieniona na salę kinową.
Dobrzyń nad Drwęcą	Synagogi rozebrane w październiku i listopadzie 1939 r.
Dobrzyń nad Wisłą	Spalona 24 IX 1939 r.
Grudziądz	Jedna rozebrana w czasie wojny, główna synagoga zdewastowana w 1939 r. i zniszczona w trakcie walk w 1945 r.
Kartuzy	Spalona w dniu zajęcia miasta przez Wehrmacht w 1939 r.
Koronowo	Budynek sprzedany w maju 1938 r. polskiemu stowarzyszeniu, w czasie wojny wykorzystywany jako magazyn.
Kościerzyna	Rozebrana w 1939 r.
Lidzbark	Rozebrana w czasie wojny.
Lipno	Zdewastowana w 1939 r., budynek przetrwał wojnę.
Lubicz	?
Nakło n. Notecią	Spalona.
Nieszawa	Spalona w 1939 r.
Starogard Gdański	Zmieniona na areszt, później magazyn.
Puck	Zniszczona w czasie wojny.
Rypin	Spalona 27 IX 1939 r.
Sępólno Krajeńskie	Budynek rozebrany w 1940 r.
Skępe	Spalona prawdopodobnie na przełomie 1941 i 1942 r.
Solec Kujawski	?
Świecie	Spalona we wrześniu 1939 r.

Miejscowość	Losy domów modlitwy
Tczew	Rozebrana w 1939 r.
Toruń	Rozebrana w okresie od listopada 1939 do lutego 1940 r.
Tuchola	Rozebrana w 1939 r.
Wejherowo	Zdewastowana i rozebrana w czasie wojny.
Wąbrzeźno	Rozebrana jesienią 1939 r.
Wyrzysk	Zdewastowana w 1939 r., urządzono w niej areszt.
Prowincja Prusy Wschodnie	
Chorzele	Rozebrana w czasie wojny.
Ciechanów	W 1939 r. urządzono w niej garaż, w 1942 r. budynek rozebrano.
Działdowo	Zdewastowana w 1939 r., budynek przetrwał wojnę.
Maków Mazowiecki	Zdewastowana w 1939 r., budynek przetrwał wojnę.
Mława	Spalona w 1939 r.
Nasielsk	Zdewastowana w 1939 r., mury rozebrane po wojnie.
Nowe Miasto Lubawskie	Rozebrana między 1939 a 1943 r.
Nowy Dwór Mazowiecki	Zbombardowana we wrześniu 1939 r., ruiny rozebrane w 1941 r.
Ostrołęka	Spalona w końcu września 1939 r.
Płock	Zdewastowana we wrześniu 1939 r., zmieniona na garaż, budynek przetrwał wojnę.
Płońsk	Zrujnowana w czasie wojny, rozebrana w 1956 r.
Przasnysz	Zniszczona w 1939 r.
Pułtusk	Zdewastowana w 1939 r., budynek przekształcony na magazyn, przetrwał wojnę.
Raciąż	Zdewastowana w 1939 r., zmieniona na magazyn żywności.
Serock	Rozebrana w czasie wojny.
Sierpc	Podpalona w nocy z 28 na 29 IX 1939 r., doszczętnie spłonęła.
Strzegów	Zdewastowana, budynek przetrwał wojnę.
Wyszogród	Rozebrana w 1939 r.
Zakroczym	Spalona w 1939 r.
Żuromin	Spalona w 1939 r.

Miejscowość	Losy domów modlitwy
Kraj Warty	
Aleksandrów Łódzki	Spalona 11 IX 1939 r., mury wysadzono w powietrze.
Barcin	Zdewastowana w 1939 r., wykorzystywana jako areszt dla ludności, następnie jako ochronka, budynek przetrwał wojnę.
Bełchatów	Zdewastowana, budynek przetrwał wojnę.
Błaszki	Zdewastowana w 1939 r., budynek przetrwał wojnę.
Brześć Kujawski	Spalona w 1939 r.
Brzeziny	Spalona 9 XI 1939 r., mury wysadzone w 1940 r.
Burzenin	Murowany budynek niewykończony przed wojną.
Chełmno	Wysadzona w powietrze w 1939 r.
Chodecz	Budynek zburzony w 1939 r.
Chodzież	Rozebrana w 1941 r.
Ciechocinek-Służew	?
Czarnków	Rozebrana na przełomie 1939 i 1940 r.
Dąbie	Zdewastowana w 1939 r., budynek przetrwał wojnę.
Działoszyn	?
Gębice	Zdewastowana w 1939 r. ?
Gniezno	Rozebrana w 1940 r.
Golina	?
Gostynin	Spalona w 1939 r., mury stały w lutym 1940 r.
Gostyń	Rozebrana w 1940 r.
Grabów	Zdewastowana w 1939 r., budynek przetrwał wojnę.
Grodzisk Wielkopolski	Zdewastowana w 1939 r., budynek rozebrany w 1940 r.
Inowrocław	Rozebrana w 1939 r.
Izbica Kujawska	Zdewastowana w 1939 r., zniszczona w 1943 r., mury rozebrane po 1945 r.
Jarocin	Zdewastowana w 1939 r., budynek przetrwał wojnę.
Kalisz	Zdewastowana w 1939 r., budynek rozebrany w 1940 r.
Kcynia	Spalona w nocy z 16 na 17 IX 1939 r.
Kępno	Zdewastowana w 1939 r., budynek przetrwał wojnę.
Kiełczygłów	Zdewastowana w 1939 r. ?

Miejscowość	Losy domów modlitwy
Kleczew	Zdewastowana w 1939 r., budynek przetrwał wojnę.
Kłęcko	24 IX 1939 r. Niemcy spalili budynki 2 synagog.
Kłodawa	Zdewastowana 1939 r., budynek przetrwał wojnę.
Koło	Większa synagoga spalona 20 IX 1939 r., mniejsza synagoga zmieniona na punkt przesiedleń.
Konin	Zdewastowana w październiku 1939 r., budynek zmieniony na magazyn, przetrwał wojnę.
Konstantynów	Zniszczona w czasie wojny.
Kościan	Gmina rozwiązana w 1922 r.
Koźmin Wielkopolski	?
Krośniewice	Zdewastowana w 1939 r., budynek przetrwał wojnę.
Krotoszyn	Zniszczona w 1939 r., ruiny rozebrane po 1945 r.
Kutno	Rozebrana w 1942 r.
Leszno	Zdewastowana w 1939 r., budynek zmieniony na magazyn, przetrwał wojnę.
Lubień Krajeński	Spalona 16 IX 1939 r.
Lubraniec	Zdewastowana w 1939 r., budynek przetrwał wojnę.
Lutomiersk	Zdewastowana w 1939 r. ?
Lututów	Zdewastowana w 1939 r., budynek przetrwał wojnę.
Łabiszyn	Rozebrana w czasie wojny.
Łask	Zdewastowana w 1939 r., zmieniona na rzeźnię koni, budynek przetrwał wojnę.
Łęczycza	Splądrowana we wrześniu 1939 r., spalona w 1940 r., mury rozebrane przed 1943 r.
Łobżenica	?
Łódź	250 synagog i domów modlitwy zdewastowanych w 1939 r.
Miasteczko Krajeńskie	Rozebrana w 1940 r.
Międzychód	Od 1924 r. budynek w polskich rękach, zdewastowany w 1939 r., przetrwał wojnę.
Mogilno	Wysadzona w powietrze wraz z wiernymi 18 IX 1939 r.
Mrocza	Budynek nie pełnił funkcji religijnych 31 VIII 1939 r.
Oborniki	Rozebrana między 1940 a 1943 r.

Miejscowość	Losy domów modlitwy
Odolanów	Zdewastowana w 1939 r., budynek przetrwał wojnę.
Osiężycy	Zdewastowana w 1939 r., budynek przetrwał wojnę.
Ostrów Wielkopolski	Zdewastowana w 1939 r., budynek przetrwał wojnę, zmieniony na magazyn.
Ostrzeszów	Zdewastowana w 1939 r., budynek przetrwał wojnę.
Ozorków	Spalona w 1939 r.
Pabianice	Zdewastowana w 1939 r., budynek przetrwał wojnę.
Pakość	?
Piątek	?
Piotrków Kujawski	Spalona we wrześniu 1939 r., mury rozebrano.
Poddębice	Zdewastowana w 1939 r., budynek przetrwał wojnę.
Poznań	7 synagog zdewastowanych w 1939 r., 1 budynek zmieniony na pływalnię, pozostałe zniszczone podczas walk o miasto w 1945 r.
Praszka	Zdewastowana w 1939 r., budynek przetrwał wojnę.
Przedecz	?
Pyzdry	Zdewastowana w 1939 r., budynek przetrwał wojnę.
Radziejów Kujawski	Spalona 8 XI 1939 r.
Rawicz	Budynek zmieniony na kościół przed 1 IX 1939 r.; rozebrany w kwietniu 1941 r.
Rychwał	Zdewastowana w 1939 r., budynek przetrwał wojnę.
Ryczywół	Wnętrze zdewastowane po 1 IX 1939 r., budynek przetrwał wojnę.
Sanniki	?
Sieradz	Zdewastowana w 1939 r., budynek przetrwał wojnę.
Słupca	Zdewastowana w 1939 r., budynek przetrwał wojnę.
Sompolno	Zdewastowana w 1939 r., budynek przetrwał wojnę.
Stawiszyn	?
Stryków	Spalona w grudniu 1939 r., mury wysadzone jesienią 1941 r.
Strzelno	Zburzona w 1939 r.
Szadek	Zdewastowana w 1939 r., budynek przetrwał wojnę.
Szamotuły	Rozebrana w październiku 1939 r.
Szczerców	Spłonęła w wyniku walk o miasto we wrześniu 1939 r.

Miejscowość	Losy domów modlitwy
Strzelno	Rozebrana w 1939 lub 1940 r.
Szubin	Zdewastowana w 1939 r., budynek przetrwał wojnę.
Śrem	Zdewastowana w 1939 r., budynek przetrwał wojnę.
Środa Wielkopolska	Zdewastowana w 1939 r., budynek przetrwał wojnę.
Trzemeszno	Spalona w 1939 r.
Turek	Budynek podpalono 22 IX 1939 r., ale ogień ugaszono, aby nie zajęły się sąsiednie zabudowania; przetrwał wojnę.
Warka	Spalona we wrześniu 1939 r.
Wągrowiec	Zdewastowana w 1939 r., budynek rozebrany w 1940 r.
Widawa	Zdewastowana w 1939 r., budynek przetrwał wojnę.
Wieluń	Zniszczona 1 IX 1939 r. w wyniku bombardowania.
Wieruszów	Spalona na początku września 1939 r.
Włocławek	Spalona w październiku 1939 r., mury rozebrano w 1940 r.
Wolsztyn	Zdewastowana w 1939 r.; budynek przetrwał wojnę.
Września	Wykorzystywana jesienią 1939 r. jako areszt, w 1940 r. wysadzona
Wysoka	?
Zagórz	Spalona we wrześniu 1939 r.
Zduńska Wola	Zdewastowana w 1939 r., budynek rozebrany w czasie wojny.
Zelów	Drewnianą synagogę zniszczono, murowaną zmieniono na magazyn, jej budynek przetrwał wojnę.
Zgierz	Synagoga podpalona 10 IX 1939 r. i spalona doszczętnie za drugim razem 27 X 1940 r.
Złoczew	Zdewastowana w 1939 r., budynek przetrwał wojnę.
Żnin	Spalona na przełomie listopada i grudnia 1939 r.
Żychlin	Zdewastowana w 1939 r., budynek przeznaczono na magazyn, przetrwał wojnę.
Prowincja Górny Śląsk	
Andrychów	Spalona 24 XI 1939 r., ruiny rozebrane w 1940 r.
Będzin	Spalona 8 IX 1939 r.
Biała	Spalona 14 IX 1939 r.
Bielsko	Zniszczona 13 IX 1939 r.
Bieruń	Zdewastowana w 1939 r., budynek przetrwał wojnę.

Miejscowość	Losy domów modlitwy
Brzeszcze	Zdewastowana w 1939 r., budynek przetrwał wojnę.
Chorzów	Spalona jesienią 1939 r., ruiny rozebrane w 1940 r.
Chrzanów	Zdewastowana w 1939 r., budynek przetrwał wojnę.
Cieszyn	Spalona 13 IX 1939 r.
Dziedzice	Zdewastowana w 1939 r. ?
Jaworzno	Zdewastowana w 1939 r., budynek przetrwał wojnę.
Katowice	Spalona 8 IX 1939 r., ruiny rozebrano po 1945 r.
Kłobuck	Zdewastowana w 1939 r., zmieniona na stajnię; budynek przetrwał wojnę.
Krzepice	Zdewastowana w 1939 r., budynek przetrwał wojnę.
Libiąż	Zdewastowana w 1939 r.
Lubliniec	Spalona w 1939 r.
Milówka	Zniszczona w czasie wojny.
Mysłowice	Spalona we wrześniu 1939 r.
Oświęcim	Spalona w nocy z 29 na 30 listopada 1939 r., ruiny rozebrane w 1941 r.
Ruda Śląska-Wirek	Spalona 3 lub 4 IX 1939 r., mury wysadzone w powietrze w 1940 r.
Rybnik	Spalona na początku 1940 r.
Skoczów	Rozebrana w 1939 r.
Sosnowiec	9 IX 1939 r. spalono w mieście 3 synagogi.
Sucha Beskidzka	Zdewastowana w 1939 r., budynek rozebrany w 1940 lub 1941 r.
Tarnowskie Góry	Spalona w 1939 r., ruiny usunięte w 1943 r.
Trzebnica	Zdewastowana w 1939 r., budynek przetrwał wojnę.
Ustronie	Spalona 15 IX 1939 r.
Wadowice	Wysadzona w powietrze w październiku 1939 r.
Wodzisław	Zdewastowana w 1939 r., budynek wykorzystywany jako magazyn, przetrwał wojnę.
Zawiercie	Wnętrze zdewastowane, budynek przetrwał wojnę.
Zator	Zniszczona w 1939 r.
Żywiec	Rozebrana w czasie wojny.

Źródło: opracowanie własne.

BIBLIOGRAFIA

Źródła opublikowane

„Gazeta Lwowska”, 23–24 XI 1941.

Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, t. 27, Nürnberg 1948; t. 32, Nürnberg 1948; t. 38, Nürnberg 1949.

Opracowania

Das Urteil von Nürnberg 1946, wstęp L. Gruchmann, München 1977.

Deresiewicz J., *Okupacja niemiecka na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy (1939–1945)*, Poznań 1950.

Eschwege H., *Die Synagoge in der deutschen Geschichte*, Dresden 1980.

Hilberg R., *Zagłada Żydów europejskich*, t. 1, tłum. J. Giebułtowski, Warszawa 2014.

Lewicki S., *Canaris w Madrycie*, Warszawa 1989.

Mark B., *Di geszichte fun jidn in Pojln*, Warsze 1957.

Mosse G.L., *Kryzys ideologii niemieckiej*, tłum. T. Evert, Warszawa 1972.

Nalewajko-Kulikov J., *Die jiddische Schule der Erwachsenen: Warsaw Yiddish Press and German-Jewish Contacts in 1915–18*, „Acta Poloniae Historica” 2016.

Namysło A., *Po drugiej stronie był również człowiek. Mieszkańcy przedwojennego województwa śląskiego z pomocą Żydom w okresie II wojny światowej*, Katowice–Warszawa 2021.

Poliakov L., *Historia antysemityzmu*, t. 2: *Epoka nauki*, tłum. A. Rasińska-Bóbr, O. Hedemann, Kraków 2008.

Polski słownik judaistyczny. Dzieje – kultura – religia – ludzie, t. 1, oprac. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003.

Roos H., *Geschichte der polnischen Nation 1916–1960*, Stuttgart 1961.

Zechlin E., *Die deutsche Politik und die Juden im Ersten Weltkrieg*, Göttingen 1969.

STRESZCZENIE

Artykuł dotyczy zjawiska masowego niszczenia żydowskich domów modlitwy przez agresorów niemieckich na polskich terenach wcielonych w październiku 1939 r. do Rzeszy. W ciągu kilkunastu miesięcy zniknęły one z ponad 50 proc. miejscowości na omawianym terenie. Autor łączy tę działalność okupantów niemieckich z rozpowszechnioną wśród nazistów nienawiścią do religii mojżeszowej.

SŁOWA KLUCZOWE

Żydzi • Niemcy • synagogi • wojna